Citation:

Chernysh, T. O. (2019). Ołeksandr Melnyczuk jako etymolog i komparatysta. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 54. <https://doi.org/10.11649/sfps.1797>

Tetiana O. Chernysh
(Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki)

Ołeksandr Melnyczuk jako etymolog i komparatysta

Niniejszy artykuł jest poświęcony wybitnemu sławiście i etymologowi, ukraińskiemu językoznawcy Ołeksandrowi Sawyczowi Melnyczukowi. Całe życie naukowe prof. Melnyczuka związane było z jedną instytucją – Instytutem Językoznawstwa imienia Potemni Akademii Nauk Ukrainy. Tam w 1947 roku zaczął swoją karierę naukową jako doktorant profesora Leonida Bułachowskiego. Tam też po śmierci Bułachowskiego objął stanowisko kierownika Pracowni Językoznawstwa Ogólnego i Słowiańskiego, w której pełnił swoje obowiązki do końca życia. W tej pracowni zostały zrealizowane, między innymi, trzy poważne projekty w dziedzinie sławistyki lingwistycznej. Pierwszy to praca zbiorowa: *Wstęp do porównawczo-historycznych studiów języków słowiańskich* (*Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*), pomysłodawcą której był profesor Bułachowski. Faktycznie była to historia języka prasłowiańskiego, przedstawiająca fonetykę, fleksję, słowotwórstwo, składnię i, co bardzo ważne, leksykę. Drugim z kolei projektem, również zainicjowanym przez Bułachowskiego, był *Słownik etymologiczny języka ukraińskiego* (*Emu-*

мологічний словник української мови)¹. Układanie tego siedmiotomowego słownika rozpoczęło się w roku 1964 i było obliczone na pięć lat. Lecz, jak to zwykle bywało z wielkimi słownikami, praca się przeciągnęła i w sumie trwała 45 lat (pierwszy tom został opublikowany w roku 1982, szósty w roku 2012, pozostaje jeszcze siódmy z indeksem wyrazów z ponad 220 języków). Melnychuk pracował nad tym słownikiem – i jako autor, i jako redaktor naczelny – do ostatniego tchnienia. Trzecim wreszcie zrealizowanym w tej pracowni projektem slawistycznym, którego pomysłodawcą był już Melnychuk, jest *Typologia historyczna języków słowiańskich* (Историческая типология славянских языков). Pierwsza część tego dzieła, obejmująca fonetykę, słowotwórstwo, leksykę i frazeologię, ukazała się w 1986 roku, druga zaś, poświęcona fleksji i składni, została opublikowana już po śmierci pomysłodawcy, w roku 2008.

Dorobek naukowy Melnychuka wykracza poza ramy komparatystyki słowiańskiej i indoeuropejskiej, obejmując także studia w zakresie językoznawstwa ogólnego, semiotyki lingwistycznej, paleografii, historii i dialektologii języka ukraińskiego. W komparatystyce, oprócz badań historyczno-etymologicznych, jego zainteresowania obejmowały także składnię prasłowiańską (temat jego habilitacji), historię palatalizacji słowiańskich, genezę wokalizmu indoeuropejskiego, naturę *s mobile* oraz problem indoeuropejskich spółgłosek laryngalnych, mianowicie ślady laryngalnej spółgłoski eksplozywnej w językach indoeuropejskich. Oprócz tego ustawicznie pracował w dziedzinie teorii i metodologii badań języków pokrewnych, szczególnie w obrębie ich leksyki. W tej dziedzinie był nowatorem, zwłaszcza w takich kierunkach jak: 1. podejście gniazdowe do badania leksyki słowiańskiej, indoeuropejskiej i pozaindoeuropejskiej; 2. teoria monoglottogenezy; 3. typologia historyczna języków słowiańskich. Dalej skupimy się na pierwszym z wymienionych kierunków, co do pozostałych dodamy tylko, że zainteresowanie Melnychuka tymi dziedzinami było przynajmniej częściowo inspirowane jego wieloletnimi i ciągłymi studiami nad gniazdami etymologicznymi.

Otóż podejmowane na szerokim tle indoeuropejskim i nawet pozaindoeuropejskim historyczno-etymologiczne studia leksyki słowiańskiej w ramach wielkich gniazd genetycznych, w tym i gniazd o fonetycznie wariantywnych pierwiastkach (określanych przez niego jako makrogniazda), były tematem,

¹ Na początku lat 60. tworzenie słownika etymologicznego języka ukraińskiego samodzielnie rozpoczął członek pracowni R. W. Krawczuk, który jednak potem nie uczestniczył w pracach zbiorowych, przygotowane zaś przez niego zeszyty nigdy nie zostały opublikowane.

do którego Melnychuk ciągle wracał. Pierwsza jego publikacja na ten temat wyszła w 1966 roku. Były to tezy referatu: *O jednym z potencjalnie owocnych sposobów badań etymologicznych* (Мельничук, 1966a, 1969) – referat został ogłoszony na międzynarodowej konferencji etymologicznej w Moskwie w 1966 roku i wywołał tam zainteresowanie oraz żywą dyskusję (w dyskusji uczestniczył m.in. profesor Franciszek Sławski, jak też profesor Żanna Warbot; chyba wtedy zaczął się cykl jej prac w dziedzinie badań gniazdowych). O podejściu gniazdowym Melnychuk pisze też w ostatniej opublikowanej za życia pracy *O głębokich związkach etymologicznych leksyki słowiańskiej* (referat przygotowany na XI Kongres Słowistów w Bratysławie w 1993 roku). Jako współautorka Melnychuka wystąpiła jego małżonka Wira Kołomijec (będąca również znaną sławistką i etymologiem), która zmarła w tym samym roku.

W spuściźnie Melnychuka są studia o tematyce gniazdowej poświęcone zarówno poszczególnym pierwiastkom i gniazdom (*kes-, *uei-, *mog-), jak i zagadnieniom teoretycznym, chociaż i w tych ostatnich są niekiedy rozpatrywane konkretne gniazda (np. ie. *bhā- ‘mówić, opowiadać’ w wyżej wymienionym referacie). Generalnie należy podkreślić, iż dla Melnychuka etymologizowanie zawsze było przede wszystkim etymologizowaniem w kontekście gniazdowym, przewidującym ustalenie, opisywanie oraz analizę składu i struktury formalnej i semantycznej gniazd genetycznych. To odpowiadało jego przekonaniu, iż właśnie rekonstrukcja zasobu leksykalnego prajęzyków jest najbardziej aktualnym zadaniem współczesnej komparatystyki. Jego gniazdową orientację żywiła i wzmacniała wieloletnia codzienna praca nad słownikiem etymologicznym języka ukraińskiego, która pozwalała wyodrębnić najbardziej interesujące i godne uwagi gniazda.

W swoim moskiewskim referacie z 1966 roku Melnychuk uzupełnił wymienioną przez Olega Trubaczowa triadę rodzajów badań etymologicznych (mianowicie 1. słowniki etymologiczne, 2. badania etymologiczne tematycznych grup leksyki oraz 3. etymologie pojedynczych wyrazów), dodając do nich badania w ramach gniazd. Zaznaczał, że studia gniazdowe są jedną z dwóch powiązanych ze sobą stron etymologizowania (drugą stroną jest skojarzenie historycznie poświadczonych wyrazów z pierwiastkami prajęzyka). Uczony podkreślał też, iż potrzeba takiego dwoistego rozpatrywania powstała od razu po dokonaniu wiarygodnej rekonstrukcji pradawnych pierwiastków i dlatego ciągle uściślanie składu gniazd i charakteru związków pomiędzy ich składnikami oraz – podkreślmy to – pomiędzy odrębnymi gniazdami stanowi główne i bezpośrednio zadanie całej etymologii jako nauki.

W ramach podejścia gniazdowego prof. Melnychuk dostrzegał dwa cele. Pierwszy polegał na weryfikacji już istniejących wersji etymologicznych przez szczegółową analizę wszystkich aspektów wyrazów łączonych z danym pierwiastkiem i, w wypadku negatywnej oceny danej wersji etymologicznej, na poszukiwaniu alternatywnych odniesień gniazdowych. Drugi cel badawczy, prowadzący nie od wyrazu do gniazda, lecz od gniazda do wyrazu, przewidywał poszukiwanie nowych komponentów leksykalnych dla danego gniazda na podstawie całokształtu etymologicznych powiązań właściwych temu gniazdu.

Jedną z przyczyn szczególnej wagi nadawanej przez Melnychuka metodzie gniazdowej było jego zainteresowanie jednostkami leksykalnymi, które z jednej strony demonstrują pewne podobieństwo formalne oraz cechy bezpośredniej (ale czasem także bardzo słabo dostrzegalnej) bliskości semantycznej, z drugiej zaś nie są uważane za genetycznie pokrewne wskutek braku między nimi tych lub innych powiązań fonetycznych lub morfonologicznych. Już w swoich pierwszych dociekaniach etymologicznych, rozmyślając nad efektywnością takich badań, Melnychuk wskazywał, że jednym ze sposobów jej podwyższenia, może być – rzadko dotąd stosowane – rozpatrywanie w językach pokrewnych dużych grup takich wyrazów, którym właściwa jest zewnętrzna tożsamość lub przynajmniej bliskość pierwiastka, co pozwala wysnuć przypuszczenie o ich wspólnym pochodzeniu (Мельничук, 1968, s. 194).

Taka postawa Melnychuka była wynikiem krytycznego przemyślenia przez niego takiej sytuacji w komparatystyce i w studiach etymologicznych, kiedy prądy językowy zasób leksykalny, rekonstruowany za pomocą tradycyjnej metody porównawczo-histerycznej, stanowi szereg genetycznie izolowanych mikrogniazd powiązanych z prądy językiem indoeuropejskim, a jednocześnie ogromna liczba leksemów w każdym z języków indoeuropejskich pozostaje bez należytej interpretacji etymologicznej. Za przyczynę tego stanu rzeczy Melnychuk uważał stosowanie w badaniach nad kształtowaniem się prądy języków tradycyjnej dla warsztatu etymologicznego metody, która nie uwzględnia tego, że procesy kształtowania się prądy języków chronologicznie były bliskie najdawniejszemu stanowi pierwotnego języka ludzkości i dlatego mogły istotnie się różnić od późniejszych modeli ewolucji językowej. Wobec tego badaczom nie wolno mechanicznie przenosić na te pierwotne okresy sposobów traktowania właściwości semantycznych i fonetycznych oraz prawidłowości typologicznych z późniejszych okresów (Мельничук & Коломієць, 1993, s. 99)². Przykładowo

² Tu można przytoczyć myśl prof. Aleksieja Łosiewa o niemożliwości pozahisterycznej typologii składniowej (Лосев, 1982).

zaprzeczenie możliwości działania archaicznych praw dźwiękowych (jak też innych prawidłowości kształtowania się struktury pierwiastka indoeuropejskiego), które zachowują się jak zjawiska reliktowe, nie pozwala należycie ustalić natury i granic wariantowości tego pierwiastka i skojarzyć jako pokrewnych takich na przykład dość bliskich sobie i nawet prawie tożsamyh formacji: łac. *castro* ‘obcinam’, dind. *śásti* ‘tnie, zabija’ a, z jednej strony, i psl. **česati*, *kositi*, *kosa*, *kostěr*, łotew. *kasīt* ‘czesać, skrobać, ryć’, z drugiej, gr. *κεάζω* ‘rozszczepiam’, *κείω* ‘ts.’, *κεσκίον* ‘paździerz’ i inne (Мельничук, 1991, ss. 8–9; Мельничук & Коломієць, 1993, s. 99).

Do zaproponowanych przez Melnychuka nowych zasad ustalania głębinowych więzi etymologicznych należą między innymi:

1. zasada nieobowiązkowej bezpośredniej odpowiedniości między jakością samogłosek w zestawianych pierwiastkach, która to zasada wynika z hipotezy, iż w **praprajęzyku** (tzn. języku genetycznie pierwotnym wobec praindoeuropejskiego) nie było fonologicznego rozróżnienia samogłosek;
2. zasada odpowiedniości rdzennej spółgłoski całej grupie artykulacyjnie bliskich sobie fonemów (nie zaś jakiemuś jednemu fonemowi) – ta zasada wypływa ze zjawiska paralelizmu etymologicznego – tj. tożsamości miejsca oraz funkcji w strukturze rdzennej – grup spółgłosek różniących się najczęściej jedną cechą dyferencjalną, taką jak na przykład dźwięczność/bezdźwięczność, przydechowy/nieprzydechowy charakter głosek zwartych i palatalność/niepalatalność głosek tylnojęzykowych;
3. zasada mnogości infiksów, która opiera się na coraz lepszym poświadczeniu istnienia w prajęzyku indoeuropejskim, obok infiksu *-n-*, również infiksów *-m-*, *-r-*, *-l-* oraz innych.

Skutkiem realizacji przez Melnychuka tych zasad było rozszerzone, w porównaniu z klasyczną komparatystyką, wyobrażenie o granicach wymian i, co za tym idzie, o wariantowości pierwotnego rdzenia. Podejście gniazdowe, któremu towarzyszyła wieloletnia praca nad słownikiem etymologicznym, owocowało wynikami w stosunku do innych płaszczyzn systemów rekonstruowanych prajęzyków, tzn. nie tylko ich leksyki i słowotwórstwa, lecz także fonologii i morfonologii. Doniosłym przykładem kompleksowego podejścia gniazdowego był jego referat na VIII Kongresie Sławistów w Zagrzebiu pt. *Gniazdo etymologiczne z pierwiastkiem *u_{ei}- w językach słowiańskich i innych indoeuropejskich* (Мельничук, 1978), w którym uzasadniał on istnienie w prajęzyku indoeuropejskim szczególnego typu oboczności w budowie fonetycznej rdzeni.

Ta wariantowość polegała na paralelizmie kilku funkcjonalnie tożsamych spółgłosek w ramach rdzenia, a więc na istnieniu szeregu wariantów rdzeniowych o rymujących się składnikach finalnych, takich jak **eu-*, **bheu-*, **gheu-*, **keu-*, **leu-*, **seu-*. Melnychuk rozpatrywał te odmiany jako genetycznie pokrewne warianty tego samego wczesnoindoeuropejskiego (albo nawet przedindoeuropejskiego) pierwiastka **ǵuǵ-* o wspólnym znaczeniu 'giąć, kręcić, wić'.

Jednocześnie Melnychuk uważał, że te hipotezy nie zaprzeczają podstawom klasycznej metody porównawczo-historycznej, w szczególności konsekwentnego uwzględnienia praw fonetycznych, lecz tylko uzupełniają te podstawy, uściślając i konkretyzując granice i możliwości ich zastosowania.

Pociągały Melnychuka również zagadnienia semantycznej struktury gniazd prążykowych, a więc całościowa rekonstrukcja znaczeniowej ewolucji etymonów oraz prawidłowości tej ewolucji. W tym obrębie wytyczył dwa kierunki badań. Po pierwsze, uważał, iż należy określić najwiarygodniejsze minimum zasobu leksykalnego gniazda, czemu ma towarzyszyć określenie pola semantycznego związanego z tym zasobem leksykalnym. To pole semantyczne może być mniejsze lub większe, ale powinno ono stanowić całość, być wewnętrznie ustrukturyzowane. Następnie Melnychuk uzupełnił tę tezę w ten sposób, że zestawienie leksykalnego materiału gniazdowego nie może ograniczać się do jednostek o znaczeniu tożsamym lub bliskim, lecz musi też uwzględniać możliwość takich wypadków, kiedy korelujące ze sobą pod względem fonetycznym leksemy mają znaczenia całkowicie odmienne i pozornie w żaden sposób niezwiązane (Мельничук, 1968, ss. 196, 203). Podobne wypadki tłumaczył w ten sposób, że grupa wariantów rdzeniowych mogła pierwotnie posiadać synkretyczną semantykę, na podstawie której w językach pokrewnych powstał taki zestaw derywatów semantycznych, z których każdy jest wyraźnie podobny do jakiegoś innego derywatu, ale jednocześnie może nie mieć nic wspólnego z jeszcze innymi derywatami (we współczesnej logice taka sytuacja nazywa się, według określenia Ludwiga Wittgensteina, *podobieństwem rodzinnym*).

Sprawdzian semantyczny stanowi zatem według Melnychuka niezbędny, lecz jednocześnie niedostateczny czynnik umożliwiający zaliczenie nowej jednostki do składu gniazda; wraz z argumentami fonetycznymi sprawdzian taki jest natomiast czynnikiem dostatecznym dla rozpatrywania takiej jednostki jako hipotetycznego składnika pewnego gniazda i dalszej weryfikacji tej hipotezy.

Dodam od siebie, iż badanie związków semantyczno-derywacyjnych pomiędzy leksykalnymi składnikami gniazda w kontekście jego całościowej struktury znaczeniowej nie tylko sprzyja rekonstrukcji znaczeń praform (albo

w ogóle pozwala formułować takie zadanie). Opisana metoda wzbogaca także tradycyjną problematykę etymologii rdzeniowej, dołączając do niej ustalenie derywacyjnego oraz onomazjologicznego potencjału etymonów jak też umożliwia realizowanie pewnych innych programów badawczych w obrębie leksykologii komparatywnej. Mam tu na myśli podjęcie studiów komparatywno-typologicznych semantycznej budowy gniazd, przede wszystkim takich gniazd, których etymony są równo- albo bliskoznaczne. Studia te mają, między innymi, wykazać wypadki paralelizmu semantycznego i mniej lub bardziej typowe modele rozwoju semantycznego, które to modele będą efektywnym środkiem kontroli etymologizowania i weryfikowania proponowanych wersji etymologicznych.

Bibliografia

- Лосев, А. Ф. (1982). О типах грамматического предложения в связи с историей мышления. В А. Ф. Лосев, *Знак. Символ. Миф* (ss. 280–408). Москва: Издательство Московского университета.
- Мельничук, А. С. (1966a). Об одном из перспективных видов этимологического исследования. В *Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии: Программа. Тезисы докладов* (ss. 11–12). Москва.
- Мельничук, А. С. (1968). Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков. *Этимология*, 1966, 194–240.
- Мельничук, А. С. (1969). Об одном из важных видов этимологического исследования. *Этимология*, 1967, 57–67.
- Мельничук, А. С. (1978). *Этимологическое гнездо с корнем **cei-* в славянских и других индоевропейских языках: Доклад на VIII Международном съезде славистов (Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г.)*. Киев: Наукова думка.
- Мельничук, А. С. (1991). Вопросы реконструкции лексического состава праязыков. В Н. З. Гаджиева (Red.), *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Лексическая реконструкция: Реконструкция исчезнувших языков* (ss. 5–14). Москва: Наука.
- Мельничук, А. С. (Red.). (1986). *Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*. Киев: Наукова думка.
- Мельничук, О. С. (Red.). (1966b). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Київ: Наукова думка.
- Мельничук, О. С. (Red.). (1982–2009). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–7). Київ: Наукова думка.
- Мельничук, О. С., & Коломієць, В. Т. (1993). Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов. В *Слов'янське мовознавство: XI Міжнародний з'їзд славистів* (ss. 98–112). Київ: Наукова думка.

Bibliography (Transliteration)

- Losev, A. F. (1982). O tipakh grammaticheskogo predlozheniia v sviazi s istoriei myshleniia. In A. F. Losev, *Znak. Simvol. Mif* (pp. 280–408). Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Mel'nychuk, A. S. (1966a). Ob odnom iz perspektivnykh vidov ètimologicheskogo issledovaniia. In *Problemy slavianskikh ètimologicheskikh issledovaniĭ v sviazi s obshcheĭ problematikoĭ sovremennoĭ ètimologii: Programma. Tezisy dokladov* (pp. 11–12). Moskva.
- Mel'nychuk, A. S. (1968). Koren' *kes- i ego raznovidnosti v leksike slavianskikh i drugih indoevropèiskikh iazykov. *Ètimologĭia*, 1966, 194–240.
- Mel'nychuk, A. S. (1969). Ob odnom iz vazhnykh vidov ètimologicheskogo issledovaniia. *Ètimologĭia*, 1967, 57–67.
- Mel'nychuk, A. S. (1978). *Ètimologicheskoe gnezdo s kornem *ǵei- v slavianskikh i drugih indoevropèiskikh iazykakh: Doklad na VIII Mezhdunarodnom s'ezde slavistov (Zagreb – Liubliana, sentiabr' 1978 g.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Mel'nychuk, A. S. (1991). Voprosy rekonstruktsii leksicheskogo sostava praiazykov. In N. Z. Gadzhieva (Ed.), *Sravnitel'no-istoricheskoe izuchenie iazykov raznykh semeĭ: Leksicheskaiia rekonstruktsiia: Rekonstruktsiia ischeznuvshikh iazykov* (pp. 5–14). Moskva: Nauka.
- Mel'nychuk, A. S. (Ed.). (1986). *Istoricheskaiia tipologiia slavianskikh iazykov: Fonetika, slovo-obrazovanie, leksika i frazeologiia*. Kiev: Naukova dumka.
- Mel'nychuk, O. S. (Ed.). (1966b). *Vstup do porivnial'no-istorychnoho vyvchennia slov'ians'kykh mov*. Kyĭv: Naukova dumka.
- Mel'nychuk, O. S. (Ed.). (1982–2009). *Etymolohichnyi slovnyk ukrains'koĭ movy* (Vols. 1–7). Kyĭv: Naukova dumka.
- Mel'nychuk, O. S., & Kolomiets', V. T. (1993). Hlybynni etymolohichni zv'iazky v leksytsi slov'ians'kykh mov. In *Slov'ians'ke movoznavstvo: XI Mizhnarodnyi z'ïzd slavistiv* (pp. 98–112). Kyĭv: Naukova dumka.

Oleksandr Mel'nychuk as an Etymologist and Comparatist

Summary

Oleksandr Mel'nychuk (1921–1997) made a great contribution to the theory and methodology of historical-comparative studies of genetically related languages. His work mainly concerned three areas: the word family approach to the study of Slavic, Indo-European and non-Indo-European languages, the theory of monoglot-

togenesis, and the historical typology of Slavic languages. After a brief overview of his life and work, this study focuses on the first area, outlining the principal features of the word family approach he developed, both theoretically and with regard to research on the origin of particular Slavic lexical items.

Oleksandr Melnychuk jako etymolog i komparatysta

Streszczenie

Oleksandr Melnychuk (1921–1997) wniósł znaczący wkład w rozwój teorii i metodologii badań historyczno-porównawczych pokrewnych języków. W swej pracy skupiał się głównie na trzech obszarach: podejściu gniazdowym do badania leksyki słowiańskiej, indoeuropejskiej i pozaindoeuropejskiej, teorii monoglottogenezy oraz typologii historycznej języków słowiańskich. Wychodząc od krótkiego zarysu biografii badacza i jego dorobku naukowego, niniejszy artykuł skupia się na pierwszym z wymienionych kierunków jego zainteresowań: przedstawia główne elementy podejścia gniazdowego w ujęciu Melnychuka zarówno w aspekcie teoretycznym, jak i w odniesieniu do badań nad etymologią poszczególnych słowiańskich jednostek leksykalnych.

Keywords: Oleksandr Mel'nychuk; historical-comparative studies; etymology; word family; Slavic languages

Słowa kluczowe: Oleksandr Melnychuk; językoznawstwo porównawczo-historyczne; etymologia; gniazdo wyrazów; języki słowiańskie

Tetiana O. Chernysh, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
Correspondence: signum70.1@gmail.com

The preparation of this article was financed within the statutory activity of the Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Competing interests: The author is a reviewer of this journal, but did not review any texts in this volume.